

◆ Tənqid və ədəbiyyatşunaslıq ◆

Lalə HƏSƏNOVA

Obrazlaşan talelər və ictimai-siyasi reallıqlar

(Müasir Azərbaycan bədii-sənədli nəsri)

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, milli istiqlal hərəkatı, Qarabağ müharibəsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-sənədli nəsrin aktuallaşmasına səbəb oldu. 1990-ci illərdən artıq yazıçı gündəlikləri çap olunur, mühacirət ədəbiyyatının tədqiqi aktuallaşır.

Son dövrde memuar kitablarının sayının durmadan artması «...ötən epoxanın, XX əsrin ikinci yarısının soyumamış nəfəsini olduğu kimi çatdırmaq əzmi ilə» (T.Əlişanoğlu) əlaqələndirilir. Bu illər ərzində tanınmış ədəbiyyatşunaslardan - Qəzənfər Paşayevin onlarla ədib, ziyalı, siyasi xadim haqqında ocerklərinin toplandığı «Borcumuzdur bu ehtiram» (Bakı, 2010), Nizami Cəfərovun «Bir dilçinin xatirələri» (Bakı, 2010), Tehran Əlişanoğlunun «Ömrümdə insanlar» kitablarından parçalar çap edilib. 2000-ci illərdə Sabir Əhmədlinin «Yazılmayan yazı» (2010), Şövkət Zərin Horovlunun «Açılmamış zərf» (2010), Ağarəhim Rəhimovun «Yaddaşda yaşar xatirələr» (1997-2007), Tahire Cəfərovanın «Köhne Bakının rəvayətləri və Suomiye aparan yol» (2016) əsərləri kimi onlarla avtobioqrafik roman, bir çox şair və yazıçılarımızla bağlı xatirə topolları çap olunmuşdur: Xalq yazıcısı, görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin 90 illik yubileyi, Süleyman Rəhimovla bağlı “Dədə Süleyman dünyası”, Nigar Rəfibəyliyə həsr olunmuş xatirə topolları və s. kimi kitablar bu qəbildəndir.

XX əsrin ikinci yarısından memuarların daha mürəkkəb formaları - roman-xatirə, roman-povest, gerçək-roman kimi yeni janrlar formalışmaqdadır. Ənənəvi janrlar üzrə təsnifat ilə kifayətlənməyən müəlliflər özleri roman janrlarına aydınlıq gətirməyə çalışmışlar (Natiq Rəsulzadənin «Qolfstrim» (roman-kardioqram), Vüdadi Babanlıının «Gizlinlər» (gerçək-roman), Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun xatirələri» (bioqrafik-roman) və s.).

Sənədli əsərlərin bədii əsərlərlə yaxınlaşması nəticəsində yaranan memuar-romanlarda «konkret insanlar dövrün xarakterik cizgilərini ifadə edən fiqurlara çevirirlər» (1, s.61). Bu əsərlərdə yazıçı özünün və müasirlərinin personajları vasitəsilə müəyyən epoxani, fərdi taledə bütöv bir nəslin taleyini əks etdirməyə çalışır. Rusiyada 60-cılar nəslini haqqında memuar-romanın müəllifi V.Aksyonov memuar-roman janrını bu cür qiymətləndirir: «Real insanlara və hadisələrə oxşarlığına baxmayaraq, memuar-romanlarda şərti mühit və qismən şərti xarakterlər təsvir edilir. İnkar edilməsi mümkün olmayan bədii həqiqət canlandırılır» (2). «Memuarlarda personajın gerçəkliyə uyğun canlandırılması üçün obraz xarakterik xüsusiyyətlər məcmusu şəklində təsvir edilirsə, memuar-romanlarda şəxsiyyətin konseptual təsviri yer alır» (3).

Əsasən sovet döneninin faciələri eks olunan bu əsərlərdə yazıçılar sovet insanının ağrı-acısını təsvir etməyə çalışmış, tarixin mühüm bir mərhələsinin yenidən, tam fərqli mövqedən dəyərləndirilməsinə cəhd edirdilər.

Avtobioqrafik nəsrde sosial tematika: fərd və cəmiyyət qarşidurması

Müasir mərhələdə yazılı bədii-sənədli əsərlər sovet dövrü nümunələ-rrindən fərqlənir. Bu gün ədiblərimiz daha çox «xatırlamağa» deyil, «anlamağa» çalışırlar. Çünkü sovet dönenində baş verənləri anlamağa, araşdırmağa lüzum yox idi. Buna görə də, postsovet dövründə yazılmış əsərlər xüsusi önem daşıyır. Vidadi Babanlıının «Gizlinlər» gerçək-romani, Balaş Azəroğlunun «Ömürdən öten illər» avtobioqrafik romani, Tofiq Abdinin «Dövlət çevrilisi» sənədli povesti, Anarın və digərlərinin bədii-sənədli əsərlərində sovet-postsovet zamanının qarşidurması, müəlliflərin əvvəl dilə gətirə bilmədikləri, gizlətməyə məcbur olduqları hadisələr eks olunmuşdur.

Yaradıcı insan və hakimiyyət münasibətlərinin gərginliyi, çərçivələrə salınmış yaradıcılıq stixiyası, klassik sovet ədəbiyyatı nümayəndələrinin fərqli obrazlarının canlandırıldığı bu əsərlərdə mürəkkəb, ziddiyətli, faciəvi bir dövrün mənzərəsi canlandırılmışdır.

Avtobioqrafik əsərlər müəllifin özünün hiss və düşüncələrini ifadə etmək tələbindən yaranmışdır. Bu əsərlərdə yazıçılar özünüdərkə can ataraq ömür yollarına nəzər salmağa çalışırlar. *Avtobioqrafik nəsr müəllifin özü yolu haqqında təhkiyə olduğundan, retrospeksiya hadisələrə ikili yanaşmanı ehtiva edir. Baş verənlərin dünən və bu gün müstəvisindən qıymətləndirildiyi əsərlərdə əsasən aşağıdakı tematik-blokların təkrarı yer alır: əsas personajın uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövrü, məktəb illəri, əmək fəaliyyətinə başlaması, ictimai fəaliyyəti, ailə həyatı, «avtocoğrafi mühit»in təsviri (4, s.39) və s.*

Təsvir olunan ömrün mərhələsindən asılı olaraq əsərlərdəki personajlar sistemi da dəyişir. Uşaqlıq dövründən bəhs edən hissələrdə hadisələr əsasən ailə mühiti - valideynlər, qardaş və bacı, yaxın qohumlar təsvir edilir, məktəb yoldaşları, dostlar yer alır. Yeniyetməlik, gənclik illəri eks olunduqda məktəb, universitetdə təhsil illəri canlandırılır. Müəllif yaradıcı insan olunduqda, onların ilk qələm təcrübələrindən bəhs olunur, dövrün ədəbi-mədəni mühiti təsvir olunur.

Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu əsərlərdə əsas olan personajın «daxili» yaşantılarının təsviri, onun mənəvi-psixoloji portretinin canlandırılmasıdır. Bu məqamlara diqqət yetirən S.Sapojnikova yazır: «Avtobioqrafik nəsrin əsas məzmunu şəxsiyyətin daxilən yetkinləşməsinin təsviridir. Müəllifin şüurunda hadisələr dərk edilərək onun bioqrafiyasının faktına, onun daxili yaşantisına çevirilir» (5, s. 55). Təhkiyədə «müdrik» və əvvəlki gənc (S.Sapojnikova) qarşılışır, baş verənlər və xatırlananlar arasında «konflikt» yaşanır. «Müdrik» müəllif, «gənc» personajdan fərqli olaraq hadisələrə analitik, tənqidi münasibət bəsləyir. Zənnimizcə, məhz bu konflikt avtobioqrafik əsərlərin əsas xüsusiyyətidir. Müəllif baş verənlərə münasibətini ifadə etməlidir. Müəllif mövqeyi zəiflədikdə, faktların sadalanması yer alır, hadisələrin bədii dəyərləndirilməsi ikinci planda qalır. Beləliklə, tədqiqatçılar avtobioqrafik əsərlərdə müəllif tərəfindən öz həyatına kənardan baxışın vacibliyini vurğulayır. Təəssüf ki, bu yanaşma eksər əsərlərdə gözlenilmir.

Sovet dövrünün təsvir olunduğu əsərlərdə öz həyat yolundan bəhs edən müəlliflər hiss və düşüncələrini bölüşməkdən çəkinərək, yalnız baş verənləri xatırlamaqla kifayətlənir. Müasirlərinin portretlərinə geniş yer verən yazıçılar, əsasən şəxsi məqamlardan yayınmağa çalışırlar. Bu baxımdan, bioqrafik tə-

virin avtobioqrafik materialı üstələməsi nəticəsində avtobioqrafik personaj dəlğun təsvir edilmir.

Sabir Azərinin «Tələbə məhbusun etirafları» bioqrafik-sənədli romanı oxuculara ünvanlanmış müraciətlə başlanır: «Bəri başdan məqsədimi bildirirəm: bu roman-etiraf vasitəsilə həyatımın, taleyimin, ailəmizin, yaşıdlarımın və bütövlükdə müasirlərimin rast gəldiyi, indiyəcən qaranlıq qalan, qaranlıq qaldığına görə də ürəyimizi daha çox sixan sirləri hamiya açıqlamağı qərara almışam» (6, s.6).

1956-ci ildən başlayaraq 1991-ci ilə qədər olan dövrün təsviri edildiyi əsərdə avtobioqrafik xətlə yanaşı publisistik təsvir yer alır. Müasir insan, zaman, dövrün problemləri haqqında düşüncələrini bölüşən yazıçı baş verənlərlə bağlı birbaşa münasibətini bildirməkdən çəkinmir. Sovet hakimiyyətini «Totalitar və Avtoritar» rejim adlandıran müəllif yazır: «*Sosializm özünün siyasi-fəlsəfi mahiyyəti barədə ən dəqiq fikri - prinsipi özü açıqca müəyyənləşdirmişdi - Demokratik mərkəziyyət! Söyü başa düşən hər kəsə dərhal bəlli olur ki, demokratiya ilə mərkəziyyət bir-biri ilə qətiyyən uyuşmur, çünkü demokratiya təfəkkürün, qəlbin, təxəyyülün müstəqiliyi, azadlığı deməkdirse, mərkəziyyət isə hər şeyin, o cümlədən də cəmiyyət üzvlərinin düşünmək haqqının bir nöqtədən, konkret desək - Moskvadan idarə edilməsi idi... - ideoloji-inzibati gücünü, hətta iqtisadi siyasetinin də müstəqil, azad düşüncənin, yəni Şəxsiyyətin əleyhinə yönəltmiş bir siyasi qurumda mənliyi, qüruru, daxili bütövlüyü, milli dəyərləri qorumaq nə qədər çətin, ağır, müşkül bir iş idi!*». «*Orada heç vaxt düşünənlər cəmiyyəti yaratmaq barədə fikirləşmirdilər, əksinə, düşünən beynləri sevmirdilər, nədən ki, müstəqil düşünmək azadlıq əlamətidir. Sosializmə isə kütlə, yəni mütilər cəmiyyəti lazımlı idi*» (6, s.7).

Görkəmli siyasi xadim, şair Balaş Azəroğlunun həyatının son illərində qələmə aldığı «Ömürdən ötən illər» avtobioqrafik romanında ömrünün əlli ilə yaxın dövrü, 17 aprel 1947-ci ildən 20 fevral 1996-ci ilə qədər olan mərhələsi əks olunmuşdur. Əsərdə şairin ömür yolu ilə birgə, cənubluların Azərbaycandakı taleyindən geniş bəhs olunmuş, dövrün ədəbi həyatı ilə yanaşı Şimali və Cənubi Azərbaycanın görkəmli nümayəndələrinin obrazları canlandırılmışdır. Şairin Pişəvəri ilə görüşləri, ölümü ilə bağlı şübhəli məqamlar əks edilmiş, cənubdakı milli-azadlıq hərəkatı və Azərbaycan rəhbərliyinin bu mübarizəyə münasibəti (M.C.Bağirov və Səməd Vurğunun yanaşması kontekstində) əks edilmişdir. Romanın özəlliyi ondadır ki, bu mövzuda qələmə alınmış əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq burada cənub nisgili aradan qalxır, şair sərhədi aşaraq öz vətəninə döne bilir.

Vidadi Babanlı "Gizlinlər" romanında ömrünün gizlinlərindən bəhs etmək istədiyini bildirse də, əsəri roman-etiraf olaraq qiymətləndirmək olmaz. Burada onun həyatının bəzi gizlinləri yer alsa da, müəllifin müasiri olduğu dövrün, mühitin təsviri üstünlük təşkil edir.

Seyran Səxavətin «bir əlcə kənd uşağının bu qəliz dünyada özünü necə axtarmasından, tapmasından və təsdiq etməsindən səhbət» açmağa çalışdığı «Qaçhaqaç» avtobioqrafik romanında koloritli və yaddaşalan obrazlar sistemi yer almışdır. Son illərdə qələmə alınan avtobioqrafik əsərlərdə sovet illəri əsasən ağrı ilə anılırsa (Vidadi Babanlı "Gizlinlər", Sabir Azərinin "Tələbə məhbusun etirafları", Sabir Əhmədlinin "Yazılmayan yazı" və digər əsərlər), Seyran Səxavət həmin ağrını ironiya ilə təsvir etməyə üstünlük vermişdir.

Ictimai-siyasi proseslərin əksi

1980-ci illərin sonlarından başlayan Azərbaycan xalqının müstəqillik uğrunda mübarizəsində Azərbaycan ziyalıları, şair və yazıçılar ön sıralarda olaraq, xalqla birgə azadlıq uğrunda mücadiləyə

qalxdılar. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzusuna çevrilən bu hadisələr müasir poeziyada, publisistikada, bədii nəsrədə olduğu kimi bədii-sənədlə nəsrədə de yetərinçə əks olunmuşdur.

Fikrət Qocanın qanlı yanvar hadisələrinə həsr olunmuş «Şəhidlər» silsiləsinə «Ölüm ayrılıq deyil» (1990), «Hələlik, qiyamətəcən...» (2000) povestləri və «Qarlı, qanlı qərənfillər» gerçek-povesti (2003) daxildir. Müəllifin janrını gerçek-povest olaraq müəyyən etdiyi povestdə meydan hadisələri insan-cəmiyyət qarşıdurması fonunda təsvir edilmişdir. 1990-ci ilin Yanvar şəhidləri İlhamla Fərizənin Leyli və Məcnun, Romeo və Cülyetta kimi əbədi sevgi dastanının personajları olaraq canlandırıldığı əsərdə, bədii təsvir publisistik üslubla növbələşir. 20 yanvar hadisəsini bəşəriyyəti bürüyən şər kimi qələmə almış şair, Fərizənin məhəbbətinə sadiqliyini, İlhamın Vətən sevgisini, meydan hərəkatını bədii şəkildə təsvir etməyə çalışmışdır: «Dəfn gündündə şəhərdə insan bir az da artmışdı. Bakı boyda şəhərdə insanlara yalnız ayaq üstə durmağa yer tapılırdı. Bütün insanlar bir kimi idi, hərəkət edəndə hamı hərəkət edirdi, dayananda hamı dayanırdı. Həmişə Lenin meydanı adlanan yer indi Azadlıq meydanı adlanırdı. Şəhərin hər tərəfindən bu meydana qırmızı bəzənmiş tabutlar gəlirdi. ...Qərənfil yağışının altında gedən qırmızı tabutlar qatarının önündə iki tabut gedirdi, bu, Fərizənin, İlhamın tabutu idi. Ötən min illərin sonuncu Leyli-Məcnununun tabutu idi. Heç kəsin ağlına gəlməzdə ki, bu iki tabutda üç insan gedirdi - Fərizə ilə İlhamın hələ dünyaya gəlməmiş iki aylıq balası da gedirdi» (7, 37).

Başqa bir əsərdə, Xəlil Rza Ulutürkün 1998-ci ildə çap olunmuş «Lefortovo zindanında» kitabında şairin «siyasi-ideoloji fəaliyyətinin əsasları... ifadə edilmişdir» (9, s.378). Musa Cəlilin «Moabit dəftəri», Mir Cəfər Pişəvərinin «Zindan xatırəleri dəftərindən» əsərləri silsiləsindən olan bu qeydlər, «zindan ədəbiyyatı» nümunələrinə aiddir. Yazılardan müəllifin bəzi hissələri həbsxanada olarkən ayrı-ayrı qrankalarda yazımiş olduğu, sonradan bir-birinə yapışdırmaqla gündəlik şəklində saldığı bəlli olur (8, s.127). Milli istiqlal hərəkatının feal üzvlərindən olan Xəlil Rzanın gündəlikləri tarixi faktografiq materiallarla zəngin olub, multidissiplinər təhlil baxımından maraq doğurur. Bu qeydləri qələmə almaqda şairin əsas məqsədi mürəkkəb tarixi şəraitini canlandırmaq, şahidi olduğu hadisələri gələcək nəsillərə ötürməkdir. Həmçinin qeydlərə əlavə edilən sənədlər (çıxışlar, irəli sürülen tələblər və s.) müstəqillik mübarizəsində ziyalıların roluñun qiymətləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmi iki ili əhatə edən bu qeydlər qisamüddətli gündəliklərə aid edilə bilər. İsti izlərlə qələmə alınmış qeydlərdə çox zaman emosiya rasional yanaşmanı üstləyir, həyəcan, narahatlıq əks olunur.

Gündəliklərdəki qeydlər iki dövrü əhatə edir. 21 noyabr 1988-ci tarixindən etibarən qələmə alınan ilk hissədə, meydan hərəkatının aktiv nümayəndəsi olan şairin fəaliyyəti, Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatının formallaşması dövrü, çıxışlar, qətnamələr, qanlı Yanvar hadisəsinə qədərki proseslər təsvir edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 67-ci maddəsi («Xalqlar arasında milli ədavəti qızışdırmaq») ilə günahlandırılan şair 26 yanvar tarixində həbsə alınmışdır.

İkinci hissədə şairin Lefortovo həbsxanasında keçirdiyi günlər əks olunmuşdur. Bu hissələrdə məhbus həyatını təsvir edən, dindirilmələrdən, ünvanına səslənən ittihamlardan bəhs edən Xəlil Rza xalqımıza qarşı aparılan məkli siyaseti ifşa edərək, xalq hərəkatının kortəbii xarakter daşıdığını qeyd etmişdir.

Gündəlik bitkin kompozisiyaya malikdir. Belə ki, milli azadlıq hadisələrinin ilk günlərinin təsviri ilə başlanan qeydlər, hadisələrin inkişafı nəticəsində şairin tutulması, həbsxanaya salınması, həbsxana həyatının təsviri, son olaraq azadlığa çıxmazı ilə yekunlaşır.

Müasiri olduğumuz qanlı faciənin eks olunduğu bu əsərlərdə tarixin bədii salnaməsi, unudulmayan yaxın keçmişimiz qələmə alınmışdır. İnsanlığa qarşı töredilən qətlialmlardan bəhs edən hər iki şair qanlı Yanvar hadisəsi qismində şəri, insana qarşı yönəlmış vəhşilikləri pisləmiş, bəşəri dəyərlərdən çıxış edərək xalq faciəsini qabartmağa çalışmışdır.

Uşaqlıq haqqında avtobioqrafik romanlar

Son illərdə memuar-avtobioqrafik əsərlərdə sosial tematikanın zəiflədiyi, Janın ənənəvi xüsusiyyətlərini eks etdirən etiraf xarakterli əsərlərin də yarandığı müşahidə olunur (Əli Əmirli «Ağdamda nəyim qaldı?», N.Rəsulzadə «Qolfstrim» və s.). Öz aile şəcərəsindən bəhs edən bir çox yazıçılar 1990-2000-ci illərdə yazmış olduqları əsərlərində uşaqlıq illərini «itirilmiş cənnət» kimi təsvir etmişdir. Sovet illərində təqib olunan soy-köklərindən bəhs edən İlyas Əfəndiyev, Tahirə Cəfərova və digər müəlliflərin əsərlərində uşaqlıq nostalji ilə xatırlanmış, həmin illərin keçdiyi məkanlar xüsusi sevgi ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərdə zaman sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına qədərki dövr və sovet dövrü olaraq iki mərhələyə ayrılır. İkinci hissədə ilk mərhələdə mövcud olan «cənnət məkanı»nın deformasiyası, dağılıması təsvir edilir.

2000-ci illərdən başlayaraq qələmə alınmış uşaqlıq haqqında avtobioqrafik əsərlərdə yazıçıların daha çox həyatlarının ağırılı dövrlərindən bəhs etdikləri müşahidə olunur. Natiq Rəsulzadənin rus dilində qələmə aldığı «Qolfstrim» (2015) əsəri də avtobioqrafik əsərdir. Uşaqlığa qayıdış müəllifin özünü daha dərindən dərk etmə cəhdii olaraq yer alır. İç dünyasına baş vurmağa çalışan müəllif, şəxsiyyət kimi formallaşmasında rol oynayan həyat faktlarına yenidən nəzər salmağa çalışmışdır.

Müasir ədəbiyyatşunaslığda yeni avtobioqrafizmə bağlı mübahisələr çox olsa da bu ədəbiyyatın konkret sərhədlərini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Mətndə müəllifin öz həyatı ilə yanaşı yaradıcılığı haqqında düşüncələrə geniş yer ayırması, mətnin filoloji terminlərlə yüklənməsi bu əsərlərin əsas xüsusiyyəti olaraq götürülür.

Son illər ədəbiyyatşunaslığda bədii-sənədli nəsrin janrlarının modifikasiyalardan geniş bəhs edilir, «yeni avtobioqrafizm» (M.Lipovetski), filoloji roman (V.Novikov) kimi istilahlar gündəmə gəlir. Filoloji romanda «elm»lə (ədəbiyyatşunaslığı) «bədii ədəbiyyat» arasındaki sərhədlərin aradan qalxdığı görünür (9, s.75). V.Novikov yazır: «bu cür romanda filoloq qəhrəman olub, onun yaradıcılığı süjetin əsasını təşkil edir» (10). Stepanova isə romanın strukturunda yer alan bədii yaradıcılıqla, dillə bağlı nəzəriyyələrin «bədii yaradıcılıqda yeniliyə» səbəb olmasının zəruriliyini qeyd etmişdir (9, s.76).

Müasir dövrdə qələmə alınmış bir çox bədii-sənədli əsərlərdə bədii və elmi yanaşmanın sintezi yer alır. Bioqrafik roman - rekonstruksiyalarda müəllif mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşması, zənnimizcə, bu prosesin təzahür-lərindəndir.

Uşaqlıq illərindən xatirələr, yaradıcılıq prosesi haqqında düşüncələrin yer aldığı "Qolfstrim" romanı da filoloji mətn xüsusiyyətləri ehtiva edir. Əsərdə yazıçının xatirələri ilə birgə, bədii yaradıcılıq haqqında düşüncələri də eks olunmuşdur. Bədii və filoloji fikir, düşüncələrin xaotik ortamda təqdim edildiyi əsər həm yeni janr yaradıcılığı sahəsində eksperiment, həm də uşaqlıq illəri ilə bağlı orijinal əsər olaraq maraq doğurur.

Əli Əmirlinin «Ağdamda nəyim qaldı?» əsərində balaca personajın yaşadığı mənəvi disharmoniya eks olunmuşdur. Yaxınları tərəfindən mənəvi zərbə alan uşaq uzun illər sonra, altmış yaşa varınca bu haqda bəhs etməyə qərar vermişdir.

Müasir nəsrədə bioqrafik roman

Bioqrafik elementlər ədəbiyyatımızda qədim zamanlardan mövcud olsa da, müstəqil janr olaraq formallaşma tarixi o qədər də qədim deyil. V.Lopatina elmi bioqrafiyalardan fərqli olaraq «tədqiqatçı yanaşmasının bədii formada təqdim olunduğu bədii bioqrafiyaların» məhz XX əsrə yarandığını iddia edir (11, s.120).

Bədii bioqrafiyaların inkişafını tarixi kontekstdə öyrənən Y.Lotman artıq XVIII əsrənən başlayaraq bioqrafiyalarda müəllifin «passiv, öz mövqeyi olmayan həqiqət daşıyıcısından yaradıcı şəxsə» çevrildiyini qeyd etmişdir (12). Tarixi təsvirçiliyin yer aldığı bioqrafiyalardan fərqli olaraq bədiliyin əsas amil hesab olunduğu «yeni bioqrafiya»ların yaranması Litton Streçinin adı ilə bağlıdır.

Bioqrafik əsərlərdə sənədlərdən müxtəlif şəkildə istifadə olunur. Məsələn, bəzi kitablar yalnız xronoloji ardıcılıqla verilmiş memuarlardan, məktublardan, sənədlərdən ibarət olduğu üçün müxtəlif mövqeyi yer almırsa, digər əsərlərdə eksinə, müəllif ümumiyyətlə sənədlərdən istifadə etmir.

Sovet dövrünün eks olunduğu bioqrafik əsərlərdə sənədin ön plana çıxması baş verir, sənədlər süjetin əsas komponentinə çevirilir. Əsər əsasən sənədlər, sitatlar, müxtəlif fikirlər ilə polemika üzərində qurulur. Müxtəlif yanaşmaları qarşılaşdırılan yazıçı mövcud fikirləri təzkib və ya təsdiq edərək, yeni mövqedən çıxış edir. Əldə olan materialı ümumileşdirən müəllif, eyni zamanda öz subyektiv münasibətini ehtiva edən obrazı canlandırmaya çalışır.

XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəlində bioqrafik janrin yeni modifikasiyalarını tədqiq edən İ.Savenko bioqrafik roman-axtarışı (*roman-poisk*) «bədii ədəbiyyat, elm və publisistikanın sintezindən yaranmış», müasir ədəbiyyat və incəsənətin janr və üslub xüsusiyyətlərinin sintezini eks etdirən janr olaraq qiymətləndirir, bu zaman «sənədə əsaslanmanın əsas xüsusiyyət olduğunu vurğulayaraq «təhkiyənin sənədin tədqiqi» üzərində qurulduğunu yazar. Kompozisiyasının quruluşunda montajdan istifadənin sənədlə filmdən, jurnalist janrlarından (oçerk, mühakimə, tədqiqat), sitat və sənədlərdən istifadənin publisistikadan, hadisələrin retrospektiv təsvirinin isə memuaristikadan gəlmə olduğunu yazar (13, s.11). Zənnimizcə, roman-axtarış deyil, roman-tədqiqat formulirovkasının işlənməsi daha dəqiq olardı. Müasir dövrdə yazılın bioqrafik əsərlərdə «miflərin» dağıdılması əsas şərt olduğundan, yazıçının artıq mövcud konsepsiyaları saf-cürük edərək, yeni mövqedən çıxış etməsi məhz tədqiqatçı yanaşması tələb edir. Müəllif özünə qədər yazılmış digər əsərlərə istinad edir, öyrənir və müqayisəli yanaşma əsasında yeni baxış ortaya qoyaraq, məlum hadisələrin fərdi interpretasiyasını verməyə çalışır. İ.Savenkonun fikirlərini dəqiqləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, memuarlar «müəllifin gördükleri, şahidi olduğu, yaxud iştirak etdiyi keçmiş hadisələr haqqında yazılarıdır» (14, s.130). Bu təsiri yalnız retrospektiv məqamla bağlamaq düzgün deyil. Bu səbəbdən də memuaristik məqamlar yalnız müəllifin müasiri olduğu insanlar haqqında olan bioqrafiyalarda yer alır. İkinci halda, bioqrafin qəhrəmanı ilə şəxsi tanışlığı yoxdursa memuaristikadan bəhs etmək düzgün deyil. Həmçinin müasiri olduğu personajdan bəhs etdikdə, müəlliflə personaj bir-birinə daha bağlı olur, eyni hadisələri birgə yaşadıqları üçün, oxşar hissələr yaşadıqlada müəllifin təsvir etdiyi mühitə bələdliyi təsvirin dolğunlaşmasına zəmin yaradır.

Müasir romanlarda janrların qarşılıqlı təsirindən bəhs edən tədqiqatçı Salidə Şərifova roman-tədqiqat istilasını işlədərək (15, s.289), Elmira Axundovanın «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman», T.Əlinin «Dənizçi-İdris» əsərlərini bu nümunələrə aid etmişdir.

Mürəkkəb mətn strukturu, obrazlar sisteminin yer aldığı bu əsərlərdə iki yaradıcı şəxsin obrazı yer alır: bioqrafiyanın müəllifi və bioqrafik personaj. Hər bir obraz əsərdə müxtəlif şəkildə canlandırılır. Birinci şərhəri, mühakimələri, xatirələri, sonuncu isə əsasən məktubları, xatirələri, əsərlərindən, haqqında yazılmış tədqiqatlardan parçalar vasitəsilə özünü ifadə edir. Bioqraf bu iki materialın ümumiləşdirilməsi, qarşılaşıdırılması nəticəsində öz mövqeyini ortaya qoyur.

1980-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatşunaslığında bioqrafik janrı yeni modifikasiyalarından bəhs olunur. Xalq yazıçısı Anarın, xalq şairi Xəlil Rza Ülütürkün Rafael Hüseynovun «Vaxtdan uca» kitabı haqqında yazılarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Rafael Hüseynovun əsərini yüksək qiymətləndirən şair janrda baş verən yenilikləri xüsusi qeyd etmişdir: «Bu romanlarda nə adət etdiyimiz mənada geniş əhatəli peyzajlar, nə yorucu etnoqrafik məlumatlar, nə uzun-uzadı təfsilata malik zahiri portretlər, təbiət və fəsil təsvirləri, nə də xronoloji ardıcılıqla malik müəllif təhkiyəsi var». Müəllifin çağdaş bədii nəsrin və publisistikanın imkanlarından maksimum istifadə etdiyini vurgulayan şair, kitabı yalnız ədəbiyyat deyil, ədəbiyyatşunaslıq aləmində mühüm hadisə adlandırmış, «elmi və bədii təfəkkürün» məhsulu olaraq meydana çıxdığını qeyd etmişdir (16, s. 217).

Siyasi liderin obrazı

Son illər post-sovet məkanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər haqqında siyasi bioqrafiyalar yazılmışdır. Məlumdur ki, bioqrafik əsərlərin qəhrəmanları dövrünün tanınmış, seçilmiş insanları olur. Müəllif qəhrəmanı olacaq şəxsə xüsusi simpatiya və ehtiramla yanaşır. Bu heyranlıq bəzən bioqrafik qəhrəmanın təsvirinə mənfi təsir göstərir, sxematik obrazın yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də son illər yazılan, əsasən rekonstruktiv yanaşmanın yer aldığı əsərlərdə sənədin öne çıxması baş verir. Öz xatirələrinə geniş yer ayırmadan, faktlara istinad edən yazıçı materialları şərh edərək ümumiləşdirmələr aparır, əsasən başqa insanların fikirlərinə istinad edir.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq siyasi memuaristikada bir çox siyasi xadimlərin obrazlarına maraq yaransa da, bəzi liderlərin portretlərinə az təsadüf edilir. Bu əsərlərin müvəffəqiyyəti yazıçı səriştəsindən asılı olmaqla yanaşı, həm də canlandırılan obrazın zənginliyi, şəxsiyyət olaraq maraqlı insan olması ilə bağlıdır. Siyasi liderlərin xəsiyyətindəki qapalılıq, insanlardan, ünsiyyətdən uzaq olmaları onların bədii portretlərinin yaranmasına əngel olur. Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti bədii təsvir üçün çox zəngin material verir. Ulu önder ünsiyyətcil xəsiyyəti, xarizmatik görkəmi, natiqlik qabiliyyəti ilə seçilən, mətbuata açıq, cəmiyyətlə temasdan zövq alan insan olduğundan daim insanların maraq dairəsində olmuşdur.

Ümummilli liderin ədəbiyyata, sənətə xüsusi münasibəti, ədəbiyyatın dostu, himayədarı olaraq çıxış etməsi ədəbiyyat insanlarında ona qarşı xüsusi bağlılıq yaratmışdır. Bu səbəbdən də o, son illər yazılan yazıçı xatirələrinin əsas obrazına çevrilmişdir. Xalq yazıçıları - Anarın, İsa Müğənninin, həmçinin Vüdadi Babanlıının, Mark Verxovskinin və başqa bir çox insanların bədii-sənədli əsərlərində Heydər Əliyevin obrazı ehtiramla anılmışdır.

Beynəlxalq arenada yaxşı tanınan Heydər Əliyevin obrazı yalnız yerli yazarların əsərlərində deyil, həm də xarici müəlliflər tərəfindən rəğbətlə canlandırılmışdır. Hüseyin Adıgözəlin «Zirvə. Heydər Əliyevin həyatı», Nikolay Zenkoviçin «Heydər Əliyev. Tale yolları», Ülkü İrfan «Qızıl ulduzdan hilala doğru. Heydər Əliyevin firtinalı həyatı» və s. müəlliflərin kitabları bu təkrarsız insanın siyasi fəaliyyətinə, həyatına yeni baxış ehtiva edir.

Bu kitablar sırasında həm həcmi, həm sanbalı ilə seçilən, bir çox müasirlərimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilən romanlardan biri yazıçı-publisist, ictimai xadim, millət vəkili Elmira Axundovanın 6 cildlik «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» bioqrafik roman-tədqiqatıdır.

Qəhrəmanın siyasi fəaliyyəti haqqında yazılınları araşdırın, haqqındaki mifləri aradan qaldırmaqla liderin gerçek portretini canlandırmaya çalışın Elmira Axundova «...mətbuatda və siyasi memuaristikada hələ də səhifədən səhifəyə adlayan bir sıra stereotipləri puç» (18,3) etməyə, «...obrazı onun əzəmətini artırmağa yönəlmış süni «əlavələrdən» təmizləyib oxuculara mümkün qədər yaxınlaşdırmağa» çalışdığını qeyd etmişdir (18, s.6).

Müəllif tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini sənəd və faktlar əsasında öyrənərək «sonradan həmin materialları öz dünyagörüşünə uyğun olaraq şərh və təsnif» edir (13, s.13). Bioqrafik roman-tədqiqatlarda obrazın «sənədlərin elmi-analitik, bədii təhlili» vasitəsilə yarandığını qeyd edən tədqiqatçı, bu əsərlərdə özünəməxsus semantik cərgənin yer aldığı yazır: Sənəd-axtarış-sənəd-hipoteza-yeni versiya.

Tarixi əsərlərə xas qeyri-adi kompozisiyadan istifadə edildiyi «Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman» əsərində «hadisələr birbaşa təsvir edilmir, müxtəlif personajların təəssüratları verilir; eyni hadisə və ya hadisələrdən doğan bu cür təəssüratların eyni zamanda verilməsi, romana xüsusi stereoskopik effekt qatır, bununla da illuzor olaraq həyatın gerçəkdən hələ də davam etməsi təəssürati yaranır... Romanda hadisələr bir baxış bucağından göstərilmir; təhkiyə gerçəkliyin özü kimi çoxplanlı olsa da, eyni zamanda məhdud zamanla bağlıdır. Hər an, hadisə uzun zaman hüdudunda göstərilir, çünkü müxtəlif insanlar tərəfindən xatırlanan hissələrdə həmin insanın öz qayılarını, maraqlarını eks etdirən anların məcmusunu yaratmaq lazımdır» (19). Məlumdur ki, bədii-sənədli nəsrədə bədii əsərlərə xas tipik qəhrəman obrazı deformasiyaya uğrayır. «Zaman və dövr üçün tipik obraz kütłəvi deyil, xarakterik, tək olandan seçilir». Bu zaman «canlı prototipi ... bədii cəhətdən dərk etmək, müvafiq stilistik kontekstə uyğunlaşdırmaq vacibdir» (19).

Əsərdə tarixi-sənədli, bioqrafik və xronikal təhkiyə bəzi hissələrdə lirik-romantik (əsasən birinci kitabda, Heydər Əliyevin ailəsindən, uşaqlıq illerindən, Zərifə Əliyeva ilə münasibətlərindən bəhs edən hissələrdə), epik, publisistik təsvirle növbələşir. Cildlərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilsə də kompozisiyanın xronologiya üzrə düzülüşü yalnız zahirən qorunur (kitabların ayrı-ayrı illər üzrə bölünməsi), müxtəlif insanların xatırələrinin, sənədlərin yer aldığı fəsillərdə çox zaman xronoloji ardıcılığın pozulması baş verir. Lakin bu məqam əsərin bütövlüyünə xələl getirmir, müxtəlif tipli materiallər bir şəxsiyyətin bədii obrazının yaradılmasına xidmət edir.

Romanda Heydər Əliyevin özü, müasirləri haqqında yazılmış bir sıra xatırələrdən, memuarlardan, şəxsi arxivindən istifadə edilmiş, demək olar ki, Ulu öndərlə bağlı qələmə alınmış əsas tədqiqatların məcmusu cəmlənmişdir. Heydər Əliyev haqqında yazılmış əsərlərə müraciət edən Elmira Axundova, həmin əsərlərdə yer alan bəzi yanlış məlumatlara aydınlıq getirməyə çalışmışdır (20, s.106).

Ulu öndərin ömrünün xronoloji ardıcılıqla eks olunduğu kitabda, müxtəlif illərdə onunla çalışmış onlarla insanın obrazı yer almışdır: Sovet Azərbaycanının siyasi xadimləri, 1980-ci illər Moskva mühiti, 1990-ci illərdə doğma Naxçıvan və müstəqil Azərbaycan. Romanın son iki cildi milli tariximizin ən mürəkkəb illeri olan müstəqillik dövrünə (üç kitab, altıncı cild iki kitabdan ibarətdir) həsr edilmişdir. Müəllif kitabının əsas məqsədinin «XX əsrin fonunda Heydər Əliyevin siyasi bioqrafiyasının yaradılması və insani taleyiinə güzgü tutulması» olduğunu qeyd etmişdir. «Kitabda iki bərabərhüquqlu qəhrəman var - Heydər Əliyev və onun zəmanəsi. Eləcə də onun böyüdüyü, püxtələşdiyi

ab-hava, yaşadığı və çalıştığı mühit, ünsiyyətdə olduğu, dostluq etdiyi, təmasda olduğu adamlar. Belələri isə yüzlər, minlərlə idi - sadə fəhlə və kolxozçulardan tutmuş dünya səviyyəli siyasetçilərədək. Onların canlı səsləri, düşüncələri, şərhəri, hadisələrin yozumları kitaba polifoniklik gətirərək, dəyərləndirmələrdə birmənali və qərəzli hökmərdən çəkinməyə imkan verir» (20, s.11.)

Romandakı hər bir epizod, çoxsayılı sənədlər, xatirələr - rəhbər, siyasi lider, ailə başçısı - Heydər Əliyevin obrazını yeni xüsusiyyətlərlə tamamlamağa xidmət edir. Onun siyasi fəaliyyətini ilk gündən son zamanlara qədər təsvir edən müəllif Heydər Əliyevin zirvədə olduğu illərlə yanaşı çətin günlərini təsvir edərək qismətinə düşən sevinc və acını göstərməyə çalışmışdır. Müxtəlif xatirələrə istinad edən yazıçı Heydər Əliyevin həyatı və ictimai fəaliyyətinə yeni mövqedən yanaşmış, siyasi liderin ömrünün az tədqiq olunmuş illərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Sənətkar taleyi

Bir çox bioqrafik əsərlərdə həmkarlarının obrazlarını canlandıran yazıçılar məlum sovet sənətkarı haqqında mifləri aradan qaldırmağa, yaxın keçmişimizlə bağlı gerçəkləri təsvir etməyə can atmışlar. Xalq yazıçısı Anar tanınmış yazıçı və şairlər haqqında bir çox portret ocerklerin, bioqrafik povest və romanların müəllifidir. Yazıçının Ənvər Məmmədxanlıya həsr etdiyi «Həyatım ağırrıyr» xatirə-povestində sovet yazıçısının tragic obrazı canlandırılmışdır: «Həyatsevər insan id... Amma bu nikbin təbietli insanın ömrü boyu «həyatı ağırmışdı» (21, s. 248). Xatirələrdə Ə.Məmmədxanlıının tənhalığının səbəblərinə aydınlıq gətirə biləcək epizodlar təsvir edilmişdir. Anarı məşğul edən əsas mövzu sovet yazıçısının daxili narahatlığı və nigarançılığını doğuran səbəblər, yaradıcı insanın daxilində tüğyan edən üsyandır.

Anar Ənvər Məmmədxanlı haqqında şəxsi görüşlərinin təəssüratları, yaxınlarının onun haqqında xatirələri ilə birgə yazıçının bədii əsərlərindən, məqalələrindən, mübahisələrindən parçalara geniş yer vermiş, yaradıcılığı haqqında yazıları tam mənimşəyərək xatirələrini yazmağa başlamışdır. Müəllifin müxtəlif mənbələri öyrənərək, öz mövqeyini bu məlumatlara əsasən formalasdırmağı, qəhrəmanı olan yazıçının əsərlərindəki avtobioqrafik məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışması müəllif-təhkiyəçi mövqeyinin tədqiqatçı mövqeyi ilə yaxınlaşmasına səbəb olur. Mətin strukturu mürəkkəbləşdikcə, müəllif mövqeyi də mürəkkəbləşir. Xatirələrə xas «mən belə xatırlayıram» ifadəsi «açıqlamağa çalışacağam», «açıqlayacağam» ifadələri ilə əvəzlənir.

Xatirələrdə Ənvər Məmmədxanlıının daxilində yaşanan qarşıdurma, sovet dövründə normaya çevrilmiş yaşam tərzi, hakimiyyətin insanlara qarşı amansızlığı, daimi təqiblər və məhrumiyyətlərə zəngin dövrün ağır siyasi mənzərəsi canlandırılmışdır. Həmin illəri yazarın birbaşa qiymətləndirməsində göstərməyə çalışan Anar, Sultan Məcid Qənizadəyə olan münasibəti xatırlayan Ə.Məmmədxanlıının dövrünü «...bu bir dövr idi ki, onun faciəsiniancaq Şekspir qələminə sahib olan sənətkar yarada bilər...» (21, s. 298), Stalini «...şineli rəngdə boz bir həyat qoyub getdi bizə...» (21, s. 298) deyə xarakterizə etdiyini yazar.

Müasirlərinin Sovet sisteminin Macarıstanı, Çexoslovakıyanı işgal etməsinə etirazından bəhs edən müəllif, keçirdikləri hissələri Ə.Məmmədxanlıının simasında bu cür ifadə edir: «İçindəkiləri, düşündüklərini, duyduqlarını yazılarında demək imkanına malik olmaması da onu bir tərəfdən sıxırdı, boğurdu, həyatını ağırdırdı» (21, s. 299). Ənvər Məmmədxanlı obrazı vasitəsi ilə Anar, sovet sistemində dövrün qurbanlarına çevrilən, təqib edilən, nəzarət altında yaşayıb ya-

ratmağa məcbur olan sovet yazıçılarının həyat faciəsini əks etdirməyə çalışmışdır.

Yazığının daha bir bədii-sənədli əsəri «Kərəm kimi romanıdır. Əsərin yazılımasında müəllifin əsas məqsədi Nazim Hikmət obrazı ətrafında formalasılmış mifin aradan qaldırılması, yaradıcılığına, haqqında yazınlara istinad əsasında şair ömrünün gerçək cizgilərinin bərpa edilməsidir. Romanın əsas məzmununu təşkil edən Nazim Hikmətin siyasi fəaliyyətinin, qadınlarla münasibətinin əhatəli təsviri yazığının obrazı ideallaşdırmaq istəyindən uzaq olduğunu, bu mürəkkəb taleli insanı, dövrünün böyük şairini oxucuya olduğu kimi təqdim etməyə cəhd etdiyi bəlli edir.

Romanda Nazim Hikmət obrazı mifdən reallığa doğru canlandırılır. Əsərinin janrını «Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında düşüncələr romanı» kimi müəyyənləşdirən müəllif, əsərin indiyə qədər şair haqqında yazılmışlardan fərqli olacağını qeyd edir. Nazim Hikmət onun üçün «XX yüzilin və bəlkə də bütün gələcək dövrlərin ən böyük şairlərindən biri olmaqdan başqa», bəlkə də ən əsası «keçən əsrin bir çox mühüm problemlərini öz yaradıcılığında və mübarizəsində, ... mürəkkəb, ziddiyyətli, dramatik, bir çox məqamlarda faciəvi taleyində əks etdirmiş zəngin dolğun şəxsiyyətdir. XX əsrin rəmzi olan şəxsiyyət... keçən əsrin düyünlərinin obyektiv, qərəzsiz, ədalətli və insaflı açılması üçün də həyatı və yaradıcılığıyla misilsiz örnəklər verən insandır» (22). Müəllif dövrün xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyini xüsusi ilə vurgulayır. Bu səbəbdən, bioqrafiyaların «üçüncü şəxs tərəfindən bir insanın taleyinin rekonstruksiyası deyil», bir fərdin taleyi çərçivəsində bütöv bir epoxanı, dövrü canlandırma cəhdini kimi qiymətləndirilməsi daha doğru olardı.

Beleliklə, müstəqillik illərində qələmə alınan bioqrafik bədii-sənədli əsərlərdə müəlliflərin sovet liderləri, yazıçıları haqqında mövcud mifləri aradan qaldıraqla, onların yeni, gerçək bioqrafiyalarını yaratmağa çalışdığı, eyni zamanda sovet dövrünün sosial-mənəvi mənzərəsinin təhlilinə və müasir zaman müstəvisindən dərkinə çalıştığı bəlli olur. Təhlillərdən aydın olduğu kimi, müasir dövrde bioqrafik janrda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir - müəllif mövqeyinin onə keçməsi, xatirələrin yer alması ilə əsərdə zaman konsepsiyası mürəkkəbleşmiş, hadisələrin müəllif tərəfindən şərhəndirilməsi, mühakimələri onə çıxmışdır. Yazığının məqsədi yalnız tanınmış insanın həyat və yaradıcılığı haqqında əsər yaratmaq deyil, daha çox müasiri olduğu dövrü miflərdən azad etmək, öz subyektiv münasibətini ortaya qoymaqdır.

Döyüşü obrazı

1980-1990-cı illərdə Azərbaycan xalqının müstəqillik savaşı, Qarabağ müharibəsi ədəbiyyatda qəhrəman obrazının aktuallaşmasına səbəb oldu. Mustafa Çəmənlinin milli qəhrəmanlarımızdan bəhs edən «Fred Asif», «Mübariz» əsərləri də bu zəmində yazılmış bioqrafik əsərlərdir.

Müəllifin janrını sənədli roman olaraq müəyyənləşdirdiyi «Fred Asif» əsəri əsasən qəhrəmanın döyüş yoldaşlarının xatirələri əsasında yazılmışdır. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Asif Yusif oğlu Məhərrəmovun həyatından bəhs edən əsərdə, qəhrəmanın həyatının əvvəlki mərhələlərini canlandıran müəllif, onun şəxsiyyət olaraq səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs etmiş, boy-a-başa çatlığı mühiti canlandırmışdır. Sonradan bu xüsusiyyətlər döyüşü obrazında bütövləşir: «Fred! O, bu adı ömrünün ən gözəl çağında qazanmışdı. Bu ad ona fərəh, məhrumiyyətlər, qəm dolu aylar, illər və nəhayət, şöhrət gətirmişdi. O, öz dözümüz, iradəsi, şəxsi keyfiyyətləri hesabına Fred Asif fenomenini yarada bilmişdi» (23, 9).

Qəhrəmanının seçilmişliyini, insanpərvərliyini göstərən müəllif, onu fitri biliyə, qabiliyyətə malik, duyğusal, şair təbiətli biri olaraq göstərmış, sonradan vətən uğrunda mübarizənin ön sıralarında təsvir etmişdir. O, komandir, hökumət tərəfindən Milli qəhrəman adına qədər yüksələn döyüşü olaraq canlandırılır. Ömrünün mühüm hissəsi Qarabağ müharibəsi ilə bağlı olan Asifin həyat hekayəsi müharibə haqqında süjet xətti ilə paralel şəkildə təsvir edilmişdir.

Obrazın psixoloji tamlığına çalışan yazıçı onu müxtəlif rakurslardan - döyüş bölgəsində silahdaşları arasında, düşmənlə üz-üzə və ailədə, yaxınları ilə birgə təsvir etmişdir. Asifin şəxsi həyatından, məhəbbətindən və oğlundan bəhs olunan hissələrdə realistik üslub, romantik təsvirlə əvəzlənir. Onun müharibə meydanında cəsarətini, qətiyyətini göstərən müəllif, Asifi güclü strateq olaraq xarakterizə edərək, ictimai-siyasi vəziyyətlə bağlı sayıqlığını, düşmənə qarşı mərdliyini («Biz kişilərlə vuruşur, qadınlarla yox. Qadın müharibə etmir», «Ya Seyidlazım ağanın cəddi. mənim atdığım mərmilər nə uşağa, nə qadına dəyməsin!...»), döyüş yoldaşlarına, ailə üzvlərinə qayğı ilə yanaşmasını xüsusi qabartmışdır.

Avtobioqrafik əsərlərdə bəzən qəhrəmanın taleyində rol oynamayan məkanlar sadalanaraq yer alsa da (sadəcə hadisələrin baş vermə ardıcılığının qorunması üçün), bioqrafik əsərdə yer alan insanlar və məkanlar birbaşa qəhrəmanla bağlı olur. Bioqrafik romanın obrazlar sistemindən bəhs edən M.Baxtin yazır: «Baş verənler qəhrəmanın özünü deyil, həyatını formalaşdırır... burada təsvir olunan dünya qəhrəman üçün sadəcə fon deyil» (24). Qəhrəman sona qədər əvvəlcədən göstərilən xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olaraq verilir «dəyişməz qalır» (24). Personajın uşaqlıqdan ahil yaşlarına qədər təsvir edildiyi avtobioqrafik əsərlərdə özündən bəhs edən müəllif, mənən yetkinləşməsini göstərə bilirsə, bioqrafik əsərlərdə yazıçı, əsasən qəhrəmanın cəmiyyətə bələd olan bir xüsusiyyətini qabardır. Belə demək mümkünsə avtobioqrafik əsərlərə xas özünütəhlil obrazın mürəkkəbliyini tam şəkildə əhatə edirə, bioqrafik əsərdə obrazın kənardan baxış yer alır, qəhrəmanın əsasən cəmiyyətə bəlli xarakterik xüsusiyyətləri qabardılır.

İlk olaraq hadisələrin müəllif-təhkiyəçi tərəfindən nəql edildiyi «Fred Asif» romanında sonradan bədii təsvirin sənədli üslubla əvəzlənməsi ilə, müxtəlif qəzetlərdən sitatlara, Asifin döyüşü dostlarının xatirələrinə, müxtəlif illərdə Asifdən alınmış müşahibələrə geniş yer verilir.

Müharibə dövrünə xas sosial ziddiyyətləri, xaosu göstərməyə çalışan yazıçı, Fred Asifə qarşı aparılan kampaniyalar, 366-ci polkun fəaliyyəti kimi məqamları xüsusi diqqətlə qələmə almışdır.

Mustafa Çəmənli Azərbaycanın daha bir Milli qəhrəmanı Mübariz İbrahimov haqqında da əsər qələmə almışdır. «Mübariz» əsərində yazıçı ilk olaraq qəhrəmanın soy-kökü haqqında rəvayətlə təhkiyəyə başlamış, Mübarizi türk elinə xas müsbət xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olan nəslin nümayəndəsi olaraq təsvir etmişdir. Ayrı-ayrı başlıqlar altında verilmiş hissələrdə Mübarizin ailə üzvlərindən («İmanını itirməmək üçün oğlunu itirmiş»), sovet imperiyası tərəfindən Mübarizin doğma yurdunda aparılan siyasetdən bəhs edən, atasının rus əsgərləri ilə qarşıdurmasını təsvir edən müəllif, Mübarizin boyabaşa çatdığı ailə haqqında məlumatlardan sonra təhkiyəni konkret faktlar üzərində qurmuş, qəhrəmanın doğma yurd-yuvasının təsvirinə geniş yer vermişdir.

Mübarizin uşaqlığı xalqımızın fəlakət dolu illərinə təsadüf etmişdir. Dövrün siyasi ab-havasını publisistik üslubda təsvir edən Mustafa Çəmənli, tariximizin ağır illərinə diqqət yönəltmişdir. 20 yanvar, Xocalı faciəsi, Şuşa şəhərinin tarixi, bu günü haqqında konkret faktların yer aldığı əsər informativ xarakterli məlumatlarla zəngindir.

Povestin əsas qayəsi vətənpərvərlik hissinin aşılanmasıdır. Bu səbəbdən, müəllif, bu məqamlara xüsusi diqqət ayırmış, Mübarizin vətənin tarixinə, bu gününə olan bağlılığını, işgalda olan ərazilərlə bağlı ürək ağrısını canlandırmağa çalışmışdır.

Mətnə daxil edilən Azərbaycan haqqında şeirlər, əsgər marşı və himnimizdən parçalar bu baxımdan maraqlıdır. Əvvəlki əsərdən fərqli olaraq povestdə hadisələr sona qədər müəllif tərəfindən nəql edilir, Mübarizin həyatı bədii şəkilde təsvir edilmişdir. Mübarizin qətiyyətini, vətənə bağlılığını lirik, emosional çalarlarla canlandıran yazıçı, povestdə onun daxili çəkişmələrini, düşüncələrini əks etdirmişdir.

Beləliklə, təhlillərdən göründüyü kimi, Mustafa Çəmənlinin Azərbaycanın Milli qəhrəmanlarına həsr etdiyi bioqrafik əsərlər janrıñ maraqlı örnəkləri olaraq maraq doğurur. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan qəhrəmanların döyüş yolundan bəhs edən əsərlərin müasir ədəbiyyatımızın aparıcı mövzularından birinə çevrilməsi zəruridir.

Beləliklə, 1990-ci illərdə qələmə alınan bədii-sənədli nəşr əsərlərində sosial mündəricə, yaradıcı insan və sistem qarşıdurması əks olunurdusa, zaman keçdikcə etiraf məzmunu əsərlərin sayının artdığı görünür. Avtobioqrafik nəsrədə sosial mündəricə, uşaqlığın təsviri üstünlük təşkil edirə, bioqrafik nəsrədə dövrün tanınmış insanları haqqında miflərin aradan qalxdığı əsərlər yaranır, müasir qəhrəmanlar, ictimai-siyasi gerçekliklər əks olunur.

Ədəbiyyat

1. Симонова Т. Новые тенденции в современной художественной документалистике. Славянскія літаратуры у кантэксце сусветнай: да 900-годдзя Кірыла Тураўскага і 200-годдзя Тараса Шаўчэнкі. Мінск: РІВШ, 2013, с.58-62. <HTTPS://ELIB.GRSU.BY/DOC/10806>
2. Аксенов В. Таинственная страсть. Роман о шестидесятниках. М.: Семь дней, 2009. <http://booksonline.com.ua/view.php?book=100631>
3. Симонова Т.Г. Мемуарная книга В. Аксенова "Таинственная страсть" как жанровый "неформат" // Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: матэрыялы X міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 6-8 кастрычніка 2011 г. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2011, с.311-315 <http://mognovse.ru/xzr-kniga-v-aksenova-tainstvennaya-straste-kak-janrovij.html>
4. Черкашина Т.Ю. Основные тематические блоки в структуре жанра автобиографии // Вестник Оренбургского государственного университета. 2014, Выпуск №1 (162), с.36-40
<https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tematicheskie-bloki-v-strukture-zhanra-avtobiografii>
5. Сапожникова Ю.Л. Жанр автобиографии: понятие и особенности // Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия филология, история, востоковедения, 2012, с.54-56. <https://cyberleninka.ru/article/n/zhanr-avtobiografii-ponyatie-i-osobennosti>
6. Azəri S. Tələbə məhbusun etirafları. Bakı, Çaşıoğlu", 2007, 256 s.
7. Qoca F. Qarlı, qanlı qərənfillər // Azərbaycan, 2003, №1, s. 19-37
8. Ulutürk X.R. Lefortovo zindanında. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 240
9. Степанова И.М. Филологический роман как "промежуточная словесность" в русской прозе конца XX века // Вестник Томского Государственного Педагогического Университета, 2005, вып. 50, КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/filologicheskiy-roman-kak-promezhutochnaya-slovesnost-v-russkoy-proze-kontsa-xx-veka>
10. Новиков В. Филологический роман. // Новый мир, 1999, № 10, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1999/10/novik.html

11. Лопатина В.Д.Литературная биография в современной английской прозе (писатели о писателях). Москва, Автoreферат кандидата филологических наук 1989. <http://cheloveknauka.com/literaturnaya-biografiya-v-sovremennoy-angliyskoy-proze-pisateli-o-pisatelyah#ixzz5ZmMxh3wK>
12. Лотман Ю. Биография - живое лицо <http://www.gumer.info/bibliotek>.
13. Савенко И. Л. Жанрово-стилевые особенности биографического романа - поиска. Автoreферат дисс. На соис. Уч.ст. к.ф.н., Тернополь, 2008 http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/89064-12.html.
14. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lügəti (Tərtibçi Ə.Mirəhmədov), Bakı, 1978, 268 s.
15. Шарифова С. Жанровое смешение в романе: коммуникативно-социокогнитивный подход). Москва, 2011, 340с.
16. Ulutürk X.R. Mənim tanrıım gözəllikdir... Bakı: Elm, 2009.
17. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, 2007 II, 784s.
18. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Qayıdış. VI (1) cild, Bakı: Ozan, 2013, 480 s.
19. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və zaman. Bakı: Ozan, I cild 2007, 352 s.
20. Anar "Həyatım ağıriyır" // Anar. Əsərləri. III cild, Bakı: Nurlan, 2004, s.260-321
21. Anar. "Kərəm kimi" (Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığı haqqında anılar, düşüncələr romanı) // Anar. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2015, VII cild, 416s.
22. Çəmənli M. Fred Asif (sənədli roman). Bakı: Təhsil, 2010, 224 s.
23. Baxtin M. K istoričeskoy tipologii romana. <http://lit-prosv.niv.ru/lit-prosv/bahtin-roman-ego-znachenie/istoricheskoy-tipologii-romana.htm>